

Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της σε Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα

Α. Φερώνας*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η διερεύνηση της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών» και η εξέταση του ρόλου της στη διαμόρφωση των πολιτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα. Η σύντομη κριτική επισκόπηση της ιστορίας και θεωρίας για την κοινωνία των πολιτών αποκαλύπτει ότι η τελευταία αποτελεί μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες έννοιες στις συζητήσεις που διεξάγονται σε διεθνές και εθνικό επίπεδο. Στο επίπεδο της Ε.Ε., παράλληλα με την πορεία προς την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, παρατηρείται και μια ταχύτατη ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών με την επιρροή τους να εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Η Ελλάδα, συγκρινόμενη με άλλες αναπτυγμένες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες, διαθέτει μια σαφώς λιγότερο αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών, τόσο όσον αφορά την ποσοτική διάσταση όσο και την τυπική/θεσμική συγκρότησή της. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι υπάρχουν αποδείξεις για μια ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών, με την επιρροή της στη διακυβέρνηση και ευρύτερα στην κοινωνία να αξιολογείται συνολικά ως ασθενής, όχι μόνο όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών ή την άσκηση πίεσης, αλλά και όσον αφορά το ρόλο της ως φορέα ελέγχου του κράτους και του ιδιωτικού τομέα.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνία των πολιτών, συμμετοχή, δημοκρατία, διακυβέρνηση.

1. Η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών

1.1. Σύντομη αναδρομή στην ιστορία της έννοιας

Η ιστορία της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών¹ στη δυτική πολιτική σκέψη χαρακτηρίζεται από ερμηνευτικές συγκρούσεις. Μέχρι τον αιώνα του Διαφωτισμού, η έννοια της *πολιτικής κοινωνίας* χρησιμοποιείτο για να δηλώσει την πολιτική σχέση που διέπεται από τον νόμο. Για τον Αριστοτέλη η *πολιτική κοινωνία* ήταν μια διάσταση της κοινωνίας που κυριαρχεί και περιέχει όλες τις άλλες. Με τον ίδιο τρόπο ο Κικέρων αναφερόταν στην *societas civilis*. Τον Μεσαίωνα, η πολιτική κοινωνία διατηρεί αυτόν τον πολιτικό της ορισμό, αποκτά όμως μια νέα έμφαση: αντιτίθεται στη θρησκευτική κοινωνία. Από τότε χρονολογείται η λαϊκή και κοσμική υποδήλωση του όρου. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι, στην παράδοση αυτή, οι όροι "πολιτική κοινωνία" και "κράτος" είναι σχεδόν εναλλάξιμοι. Όταν πρωτοεμφανίστηκε, δηλαδή, η έννοια σήμαινε το σύνολο των θεσμών που σήμερα αποτελούν το κράτος. Από αυτήν την οπτική, το ηθικό συναίσθημα που συνδέεται με την πολιτική κοινωνία είναι η πολιτική συνείδηση (*civisme*), δηλαδή, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση, η ανάληψη των καθηκόντων του πολίτη από τα μέλη της πολιτικής κοινωνίας (ΕΟΚΕ, 1999).

Από τον 18ο αιώνα, η σημασία του όρου τείνει να αντιστραφεί. Αντί να εγγράφεται στη συνέχεια της έννοιας του κράτους, η πολιτική κοινωνία δηλώνει, όλο και περισσότερο, έναν πόλο αντίθετο προς το κράτος. Η φιλελεύθερη σκέψη της επικρατούσας αστικής τάξης χρησιμοποίησε την έννοια για να προσπαθήσει να ορίσει έναν αυτόνομο σε σχέση με την πολιτική σφαίρα κοινωνικό χώρο, τον χώρο της αγοράς και της ιδιωτικής ζωής. Στο πλαίσιο της φιλελεύθερης αυτής αντίληψης ο Adam Smith θεωρούσε ότι η κοινωνία των πολιτών είναι το πεδίο της αγοράς και των ανταλλαγών (Δημητράκος, 2002:24). Είναι ο χώρος των ιδιαίτερων συμφερόντων τα οποία ενορχηστρώνονται αρμονικά από το ελεύθερο χέρι

της αγοράς ώστε το σύνολό τους να παράγει γενική ευημερία και να γίνεται συμβατό με τους οικουμενικούς στόχους του φιλελεύθερου κράτους (Βούλγαρης, 2006: 18). Στο ίδιο πνεύμα ο διαφωτιστής Fergiouson βλέπει την κοινωνία των πολιτών ως τον χώρο στον οποίο οι άνθρωποι συνέρχονται και ανταλλάσσουν ιδέες αλλά και προϊόντα μεταξύ τους. Εξομοιώνει την κοινωνία των πολιτών με την εμπορική κοινωνία μέσα στην οποία μπορούν να γίνουν απειράριθμες κοινωνικές επιλογές, χωρίς να είναι ριζωμένες στην παράδοση ή σε προεπιλεγμένα σχήματα. Πλέκει το εγκώμιο της κοινωνίας των πολιτών, αφού βρίσκει σ' αυτή μια νέα πηγή νομιμότητας της αλήθειας και της ελευθερίας στη θέση των εκθρονισθέντων θείων πηγών (Δημητράκος, 2002:23, 24).

Σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη εκδοχή της κοινωνίας των πολιτών, διανοητές όπως ο Hegel και ο Marx κατήγγειλαν τη μεροληπτικότητα και τον μονόπλευρο χαρακτήρα της. Κατά τον Hegel, η κοινωνία των πολιτών καλύπτει το χώρο που βρίσκεται ανάμεσα στο κράτος και την οικογένεια και ταυτίζεται με το πεδίο ιδιωτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων και συμφερόντων. Έχει κατώτερη υπόσταση από το κράτος που αποτελεί υπέρτατη βαθμίδα οικουμενικής ηθικής και ορθού λόγου. Στην πάλη ανάμεσα στο κράτος, που αντιπροσωπεύει το αντικειμενικό συμφέρον της ολότητας και της κοινωνίας των πολιτών, που αντιπροσωπεύει μερικά και εγωιστικά συμφέροντα, υπερισχύει το πρώτο. Ο Marx, από την άλλη πλευρά, δεν συμφωνούσε με την οπτική του Hegel, θεωρώντας ότι η κοινωνία των πολιτών είναι το πεδίο διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και αποτελεί την υποδομή, το πεδίο των ταξικών συγκρούσεων, ενώ το κράτος ανήκει στην υπερδομή και συγκαλύπτει ότι γίνεται στην κοινωνία των πολιτών. Άρα δεν υφίσταται σύγκρουση μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών, διότι το κράτος είναι όργανο που υπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης. Από την άλλη, η κοινωνία των πολιτών είναι απατηλή γιατί προϋποθέτει και προκηρύσσει την ισότητα ανάμεσα στα μέλη της, η οποία είναι όμως μόνο τυπική και όχι ουσιαστική, συγκαλύπτοντας την πραγματική ανισότητα (Δημητράκος, 2002: 25).

Ο Gramsci, εντασσόμενος στην ευρύτερη μαρξική παράδοση, επεδίωξε την υπέρβαση του μειονεκτήματος του μαρξικού ντετερμινιστικού σχήματος υποδομή/υπερδομή. Στο πλαίσιο αυτό τόνισε την ανεξαρτησία της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος και την έλλειψη κρατικού καταναγκασμού από αυτήν (Δημητράκος, 2002:26). Διέκρινε στην κοινωνία των πολιτών στοιχεία αντιφατικά μεταξύ τους, αφού θεωρούσε ότι από τη μια πλευρά συμβάλει στην ηθικο-πολιτική ηγεμονία των διευθυντικών τάξεων και στη συναίνεση των κυριαρχούμενων, και από την άλλη αποτε-

A. Φερώνας

λεί ένα χώρο οργάνωσης μιας εναλλακτικής ηγεμονίας των κυριαρχούμενων τάξεων (Βούλγαρης, 2006:19).

Από τον 19ο αιώνα και μετά, μια μερίδα της πολιτικής και κοινωνικής σκέψης προσπαθεί να ξεπεράσει αυτήν την αντιπαράθεση μεταξύ μιας "αρχαίας-μεσαιωνικής" και μιας "σύγχρονης-αστικής" έννοιας της κοινωνίας των πολιτών και, στο εσωτερικό της δεύτερης, μεταξύ μιας φιλελεύθερης και μιας σοσιαλιστικής εκδοχής της. Εμπνευσμένη κυρίως από τους Τοκβίλ, Ντυρκάιμ και Βέμπερ, η μερίδα αυτή προσπαθεί να συγκεκριμενοποιήσει μια νέα έννοια της σύγχρονης κοινωνίας των πολιτών, δίνοντας ταυτόχρονα έμφαση σε τέσσερις διαστάσεις:

1. η κοινωνία των πολιτών απαρτίζεται από ένα δίκτυο λιγότερο ή περισσότερο καθιερωμένων θεσμών που αποτελούν ένα αυτόνομο κοινωνικό επίπεδο τόσο έναντι του κράτους όσο και έναντι της οικογενειακής και οικιακής ζωής με τη στενή έννοια. Οι θεσμοί αυτοί έχουν πολλαπλές λειτουργίες και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης·
2. η ένταξη των ατόμων στους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών αποφασίζεται σε εθελοντική βάση
3. η κοινωνία των πολιτών στηρίζεται στο δίκαιο: οι δημοκρατικές αρχές του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, της ελευθερίας έκφρασης, της συνδικαλιστικής ελευθερίας αποτελούν τον κανονιστικό εξοπλισμό της κοινωνίας των πολιτών.
4. η κοινωνία των πολιτών είναι χώρος διαμόρφωσης της συλλογικής βούλησης και εκπροσώπησης των πολιτών: οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο "ενδιάμεσων" μεταξύ του ατόμου και του κράτους. Ο δημοκρατικός λόγος δεν θα μπορούσε ποτέ να υπάρξει χωρίς τη μεσολάβησή τους (ΕΟΚΕ, 1999:4,5).

Η σύγχρονη συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών

Ένας από τους βασικούς λόγους της «επιστροφής» της κοινωνίας των πολιτών στο επίκεντρο του πολιτικού αλλά και του επιστημονικού ενδιαφέροντος τα τελευταία χρόνια, ήταν οι αλλαγές που επήλθαν στις σύγχρονες κοινωνίες. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι αυτή η θεματική αποτελεί σήμερα σημείο σύγκλισης των ομάδων και των κινημάτων

των πολιτών τόσο της Δυτικής όσο και της Ανατολικής Ευρώπης, που έχουν ωστόσο ακολουθήσει πολύ διαφορετικές ιστορικές δυναμικές. Από τη μια πλευρά, οι λαϊκές εξεγέρσεις της Ανατολικής Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του '90 αναζωογόνησαν το αντι-αυταρχικό πολιτικό-θεωρητικό φορτίο που είχε παλαιότερα η έννοια και ταυτόχρονα προέκριναν μια έντονα φιλελεύθερη αντι-κρατική και αντι-ολοκληρωτική εκδοχή της, από τη στιγμή που το αρχικό ζητούμενο ήταν να περιοριστεί η παντοδυναμία του κράτους, κληρονομιά από τα κομμουνιστικά καθεστώτα (Βούλγαρης, 2006:12). Από την άλλη, στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ το ουσιώδες ζήτημα ήταν να ερευνηθεί πώς μπορούν οι πολίτες να αναπτύξουν ξανά το αίσθημα της πολιτικής συνείδησης και να ενισχυθούν οι πολιτικοί δεσμοί που είναι απαραίτητοι σε μια κοινότητα (ΕΟΚΕ, 1999:5).

Ο όρος «κοινωνία των πολιτών» δεν έχει έναν κοινά αποδεκτό ορισμό. Αποτελεί μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες έννοιες στις συζητήσεις που διεξάγονται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Όπως επισημαίνει ο Jensen (2006) «*οι χρήσεις της κοινωνίας των πολιτών γίνονται κατανοητές μόνο μέσω των θεωρητικών, πρακτικών και ιστορικών συμφραζομένων στα οποία εντάσσονται*»². Οφείλει λοιπόν κανείς να δηλώνει τον ορισμό που υιοθετεί ώστε να προσδιορίσει το πλαίσιο του όποιου θεωρητικού ή εμπειρικού εγχειρήματος. Μια απόπειρα απαρίθμησης έστω των διαφορετικών αυτών ορισμών και προσεγγίσεων δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κειμένου. Θα επιχειρήσουμε ωστόσο να περιγράψουμε το πώς γίνεται κατανοητή σήμερα η κοινωνία των πολιτών καθώς και το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται σήμερα η σχετική συζήτηση.

Καταρχήν, κατά τη νεο-φιλελεύθερη προσέγγιση η κοινωνία των πολιτών υλοποιείται μέσω της πληρέστερης δυνατής εφαρμογής των δικαιωμάτων των πολιτών. Η προσέγγιση αυτή βλέπει τον πολίτη ως οικονομικό και ορθολογικό στοιχείο της κοινωνίας, που ορίζεται πριν από όλα από τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του. Οι πολίτες οργανώνονται σε ομάδες συμφερόντων και μεριμνούν ώστε το κράτος να εγγυάται το καθολικά αναγνωρισμένο δικαίωμα της ελευθερίας. Το βασικό στοιχείο της είναι η εφαρμογή των φιλελεύθερων αρχών (ΕΟΚΕ, 1999:8).

Ένας άλλος αρκετά διαδεδομένος ορισμός, που αντλεί από το έργο των Marx και Hegel, προσεγγίζει την κοινωνία των πολιτών σε αντίθεση με το κράτος (Eisele, 2005:2). Ο ορισμός έχει αφενός το μειονέκτημα της ασάφειας, αφού η κοινωνία των πολιτών μετατρέπεται σε μια χωρίς σύνορα κατηγορία που αναφέρεται σε ότι δεν είναι κρατικό (Μουζέλης, 2002:12) και αφετέρου δεν αποσαφηνίζει τη σχέση μεταξύ κοινωνίας πολιτών και αγοράς. Εξάλλου, το κράτος μπορεί να παίζει έναν σημαντικό

A. Φερώνας

ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνίας των πολιτών και αντίστροφα (White, 2004:11), ενώ διαφορετικές εννοιολογήσεις του κράτους (θεσμικό, συνεργατικό, συμμετοχικό κλπ.) επιφυλάσσουν διαφορετικούς ρόλους για την κοινωνία των πολιτών (Eisele, 2005:3).

Ένας άλλος ορισμός προσεγγίζει την κοινωνία των πολιτών στο πολιτικό κυρίως επίπεδο, ως έναν χώρο μεταξύ του κράτους και των πολιτών. Ο χώρος αυτός αποτελείται από ενδιάμεσα στρώματα ή οργανώσεις που προστατεύουν τους πολίτες από τον κρατικό αυταρχισμό και τις πολιτικές ηγεσίες από τις εκ των κάτω προερχόμενες λαϊκιστικές πιέσεις. Σύμφωνα με τον Μουζέλη, η βασική αδυναμία του ορισμού αυτού είναι ότι δε λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι ενδιάμεσες αυτές ομάδες μάλλον υποσκάπτουν παρά προστατεύουν την αυτονομία των πολιτών (Μουζέλης, 2002:13).

Ένας ακόμη ορισμός προέρχεται από την θεωρία του «τρίτου δρόμου», όπως αναπτύχθηκε από τα γραπτά του Giddens και άλλων θεωρητικών. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί έναν «ενδιάμεσο» χώρο μεταξύ του κράτους και της αγοράς, έναν αυτοκυβερνώμενο κοινωνικό χώρο, αποτελούμενο από θεσμούς, ομάδες, οργανώσεις, οι οποίες λειτουργούν και κατά του άκρατου ατομικισμού της αγοράς και κατά του κρατικού αυταρχισμού (Μουζέλης, 2002:14). Προσπαθεί να επιτύχει συλλογικούς στόχους και να εκπροσωπήσει συμφέροντα διαφόρων κοινωνικών ομάδων δημιουργώντας δίκτυα και συμμετέχοντας σ' έναν ανοικτό δημοκρατικό διάλογο. Δημιουργείται έτσι ένας δημόσιος χώρος που δεν οργανώνεται από το κράτος και δεν κυριαρχείται από οικονομικά συμφέροντα, αλλά αντίθετα συμβάλει στην ενεργό πολιτική συμμετοχή. Συνεπώς, ο πιο σύντομος ορισμός είναι μια διπλή άρνηση: η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ούτε το κράτος ούτε η αγορά (Reichardt, 2004:48, Mittag, 2004:5). Θεωρητικά συγγενές με αυτή την προσέγγιση είναι και το ενδιαφέρον για την κοινωνία των πολιτών ως χώρο συγκρότησης και δράσης των «νέων κοινωνικών κινημάτων», των ΜΚΟ, και γενικότερα των μη παραδοσιακών μορφών κοινωνικο-πολιτικής δράσης (Βούλγαρης, 2006:13).

Ένα άλλο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η σύγχρονη συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών είναι αυτού του αμερικάνικου συντηρητισμού, είτε στο πλαίσιο του ρεπουμπλικανισμού είτε του κοινοτισμού³. Η κοινωνία των πολιτών θεωρείται ως αντίβαρο απέναντι στη φθορά, την από-ηθικοποίηση, την αποξένωση και την χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής στα δημοκρατικά καθεστώτα της ύστερης νεωτερικότητας και των παγκοσμιοποιούμενων κοινωνιών (Βούλγαρης, 2006:12). Εδώ εντάσσο-

νται και οι θεωρίες περί «κοινωνικού κεφαλαίου» και «εμπιστοσύνης». Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Putnam,⁴ το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου εξισώνεται με το επίπεδο της συμμετοχής σε ενώσεις και σωματεία, ομίλους, κλπ., και τη συμμετοχική συμπεριφορά των κοινωνιών στην κοινότητα. Συνεπώς, συνδέει ρητά το κοινωνικό κεφάλαιο με την κοινωνία των πολιτών (Κονιόρδος, 2004). Οι θεωρίες αυτές τείνουν να δίνουν έμφαση στην ισχύ παρά στη σύνθεση της κοινωνίας των πολιτών, αναδεικνύουν μια θετική σχέση μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και της δημοκρατίας και κατηγορούνται ότι είναι υπερβολικά ιδεαλιστικές (Eisele, 2005:4).

Τέλος, η παραπάνω ιδεαλιστική προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών έχει υποστεί κριτική από πολλούς μελετητές, που υποστηρίζουν ότι δεν πρέπει να ταυτίζεται η κοινωνία των πολιτών με το πρότυπο μιας υγιούς δημοκρατικής κοινωνίας. Δημοσιεύσεις για την «πραγματική κοινωνία των πολιτών» (real civil societies) (Alexander, 1998) υπογραμμίζουν ότι κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί πάντα μια αυτόνομη σφαίρα, αλλά αντίθετα επηρεάζεται από τις άλλες κοινωνικές σφαίρες και ότι οι οργανώσεις έχουν και τις σκοτεινές πλευρές τους, οδηγώντας μερικές φορές στην κοινωνική απομόνωση και ενισχύοντας αντικοινωνικές συμπεριφορές, όπως ο ρατσισμός (Eisele, 2005:4).

Κοινωνία των Πολιτών και ΕΕ

Υπάρχει μια Ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών;

Παρά τις επιμέρους διαφωνίες για τη φύση, τις ιδιαιτερότητες και το ρόλο της «Ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών» (European civil society)⁵, είναι αναμφισβήτητο ότι η τελευταία υφίσταται και αναπτύσσεται ραγδαία τα τελευταία χρόνια ακολουθώντας τους ρυθμούς της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Παράλληλα με τη συνεχιζόμενη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε όλο και περισσότερους τομείς πολιτικής, παρατηρείται και μια ταχύτατη ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Mittag, 2004:11). Για του λόγου το αληθές αρκεί να σημειωθεί ότι ο αριθμός των οργανώσεων αυτών που δραστηριοποιούνται στις Βρυξέλλες, αντλώντας πληροφόρηση για τα μέλη τους και επιχειρώντας να επηρεά-

A. Φερώνας

σουν τη λήψη των αποφάσεων, έχει αυξηθεί από 174 το 1960 σε περίπου 3.500 σήμερα. (Eisele, 2005:10).

Όσον αφορά τη μορφή και την οργάνωση της «Ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών», εκτός από την περίπτωση των οργανώσεων της απλής αντιπροσώπευσης μπορούμε να διακρίνουμε δύο ακόμη μορφές: (α) τις οργανώσεις «δίκτυα» (networks) που δημιουργούνται με σκοπό την καλύτερη πληροφόρηση των μελών τους και τη βελτίωση του συντονισμού της δράσης τους. Από λειτουργικής πλευράς τα «δίκτυα» είναι σε θέση να εκπροσωπήσουν καλύτερα τον πλουραλισμό των συμφερόντων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Συγκροτούνται από έναν αριθμό μικρότερων οργανώσεων που δραστηριοποιούνται σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον κοινωνικό ή περιβαλλοντικό τομέα ή και οργανώσεις προστασίας των καταναλωτών. Είναι επίσης περισσότερο ευέλικτα ώστε να προσαρμόζονται στη δυναμική και σύνθετη οργάνωση της ΕΕ, απαιτούν λιγότερη εσωτερική συμφωνία μεταξύ των ετερογενών μελών τους και χρησιμοποιούν το διαδίκτυο ως βασική πλατφόρμα ενημέρωσης και επικοινωνίας και ενημέρωσης, όχι μόνο μεταξύ τους αλλά και με το ευρύ κοινό, και (β) τις Ευρωπαϊκές οργανώσεις «ομπρέλα» (European umbrella organizations) που συγκροτούνται από αντίστοιχες εθνικές οργανώσεις, έχουν αυτόνομη νομική υπόσταση και αντιπροσώπευση και δικό τους προσωπικό στις Βρυξέλλες. Οι οργανώσεις αυτές, λόγω του ότι μπορούν και διατυπώνουν κοινές θέσεις, κατορθώνουν να ασκούν μεγαλύτερη επιρροή στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων σε επίπεδο ΕΕ, από τη στιγμή που εκπροσωπούν τη συνθετική θέση όλων των εθνικών οργανώσεων μελών τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων οργανώσεων είναι οι ευρωπαϊκές οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων, όπως η BUSINESS EUROPE (βιομήχανοι, εργοδότες), το European Center of Enterprises with Public Participation and of Enterprises of General Economic Interest (CEEP) (εργοδότες δημοσίων επιχειρήσεων), και η European Trade Union Confederation (ETUC) (συνδικάτα).

Η κοινωνία των πολιτών στον θεσμικό λόγο της ΕΕ

Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ανάγκη ανάπτυξης στενότερης συνεργασίας με την κοινωνία των πολιτών αποτελεί τμήμα της βελτί-

ωσης της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, της προσπάθειας να έρθει η Ευρώπη πιο κοντά στους πολίτες της και της αντιμετώπισης του δημοκρατικού της ελλείμματος. Η θέση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κοινωνία των πολιτών και άλλες ομάδες συμφερόντων εκφράστηκε για πρώτη φορά επίσημα στην Ανακοίνωση του 1992 με τίτλο «*Ανοικτός και συγκροτημένος διάλογος μεταξύ της Επιτροπής και των ομάδων ειδικών συμφερόντων*», στην οποία η διαφάνεια και η ισότιμη πρόσβαση χαρακτηρίζονταν ως οι καθοριστικές αρχές για τις σχέσεις της Επιτροπής με τις ομάδες αυτές.

Ωστόσο, η πρώτη προσπάθεια ορισμού της «κοινωνίας των πολιτών» σε ευρωπαϊκό επίπεδο επιχειρήθηκε μερικά χρόνια αργότερα (1999) από την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ). Η ΕΟΚΕ αναγνωρίζει ότι η πυκνότητα οργάνωσης και ο βαθμός αντιπροσωπευτικότητας των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο διαφέρει, καλύπτοντας από ad hoc ομάδες πίεσης έως πολύ καλά οργανωμένες ενώσεις. Υποστηρίζει, ωστόσο, ότι μια εποικοδομητική συμβολή στην οικοδόμηση της Ευρώπης μπορεί να αναμένεται μόνο από τις οργανώσεις οι οποίες διαθέτουν ορισμένες βασικές οργανωτικές δομές και είναι αντιπροσωπευτικές στον τομέα τους από ποιοτική και ποσοτική άποψη. Ως εκ τούτου, στον ευρωπαϊκό «λόγο» (discourse) για τη συμβολή της κοινωνίας των πολιτών στη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής και της λήψης αποφάσεων, η έμφαση δίνεται στο ρόλο της *οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών* και όχι στην άμεση συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών (De la Porte and Nanz, 2003:2). Η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών ορίζεται, κατά τρόπο αφηρημένο, ως «*το σύνολο των οργανωτικών δομών, των οποίων τα μέλη εξυπηρετούν μέσω ενός δημοκρατικού διαλόγου και μιας διεργασίας κατανόησης, το γενικό συμφέρον και χρησιμεύουν ως μεσολαβητές μεταξύ των δημόσιων αρχών και των πολιτών*». Περιλαμβάνει επομένως ένα σύνολο οργανώσεων όπως: «*οι παράγοντες της αγοράς εργασίας (συνδικαλιστικές οργανώσεις και ομοσπονδίες εργοδοτών - δηλαδή οι κοινωνικοί εταίροι⁶), ενώσεις που αντιπροσωπεύουν οικονομικούς και κοινωνικούς φορείς οι οποίοι δεν είναι κοινωνικοί εταίροι υπό την στενή έννοια του όρου (για παράδειγμα οι ενώσεις των καταναλωτών), οι ΜΚΟ (μη κυβερνητικές οργανώσεις) οι οποίες ενώνουν τους ανθρώπους γύρω από ένα κοινό σκοπό, όπως οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, οι οργανώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι οργανώσεις στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης κλπ, οι οργανώσεις που βασίζονται στις τοπικές κοινωνίες (δηλαδή οργανώσεις που δημιουργούνται από τη βάση της κοινωνίας και επιδιώκουν στόχους προσανατολισμένους στα μέλη τους), όπως οργανώσεις νέων, οικογενειακές ενώσεις και*

A. Φερώνας

όλες οι οργανώσεις μέσω των οποίων οι πολίτες συμμετέχουν στην τοπική και δημοτική ζωή, και, οι θρησκευτικές κοινότητες»⁷ (ΕΟΚΕ, 1999:9,10). Η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών αποτελείται συνεπώς από τις βασικές δομές της κοινωνίας εκτός από την κυβέρνηση και τη δημόσια διοίκηση, περιλαμβανομένων οικονομικών παραγόντων που γενικά δεν θεωρούνται ότι υπάγονται στον τριτογενή τομέα ή ΜΚΟ.

Τα τελευταία χρόνια η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανέπτυξε περαιτέρω την πολιτική της για τη συμμετοχή των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών και άλλων φορέων, ειδικότερα με τη δημοσίευση της «Λευκής Βίβλου για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση» και τη θέσπιση των «Γενικών αρχών και ελάχιστων προδιαγραφών για τη διαβούλευση των ενδιαφερομένων μερών».

Στη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση (2001)⁸, η Επιτροπή τόνισε ότι «η ποιότητα (...) των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξαρτάται από την εξασφάλιση ευρείας συμμετοχής σε όλη την πορεία της πολιτικής, από τη χάραξη της έως την εφαρμογή της». Ανέλαβε λοιπόν τη δέσμευση να ακολουθήσει, όσον αφορά τη χάραξη και την υλοποίηση των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μία προσέγγιση που στηρίζεται στη συμμετοχή όλων και συνεπάγεται τις ευρύτερες δυνατές διαβουλεύσεις σχετικά με τις κυριότερες πολιτικές πρωτοβουλίες. Στο πλαίσιο αυτό δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Σύμφωνα με την Επιτροπή, ο ειδικός ρόλος της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στις σύγχρονες δημοκρατίες συνδέεται στενά με το θεμελιώδες δικαίωμα των πολιτών να συγκροτούν ενώσεις προκειμένου να επιδιώξουν κοινό στόχο, όπως ορίζεται στο άρθρο 12 του Ευρωπαϊκού Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁹. Η συμμετοχή σε μια ένωση αποτελεί για τους πολίτες έναν άλλο τρόπο για ενεργό συμμετοχή εκτός εκείνων που υλοποιούνται μέσω των πολιτικών κομμάτων ή των εκλογών. Χαρακτηριστικά η Επιτροπή αναφέρει ότι: «Η κοινωνία των πολιτών διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προβολή των ανησυχιών του πολίτη και την παροχή υπηρεσιών που εξυπηρετούν τις ανάγκες του λαού. Η κοινωνία των πολιτών βλέπει όλο και περισσότερο την Ευρώπη σαν το ιδανικό βήμα για την αλλαγή των πολιτικών προσανατολισμών και της κοινωνίας. Πρόκειται για μια ευκαιρία να εμπλακούν πιο ενεργά οι πολίτες στην επίτευξη των στόχων της Ένωσης και να τους προσφερθεί ένα διαρθρωμένο πλαίσιο για ανάδραση, κριτική και διαμαρτυρία».

Στην Ανακοίνωσή της για τις «Γενικές αρχές και ελάχιστες προδιαγραφές για τη διαβούλευση των ενδιαφερομένων μερών» (2002)¹⁰ η Επιτροπή δεσμεύτηκε για την εφαρμογή ορισμένων γενικών αρχών και ελάχιστων προδιαγραφών κατά τη διαδικασία της διαβούλευσης.

Οι γενικές αρχές είναι η Συμμετοχή, η Διαφάνεια και λογοδότηση, η Αποτελεσματικότητα και η Συνοχή. Όσον αφορά τις ελάχιστες προδιαγραφές, επισημαίνεται η δέσμευση ώστε οι Ανακοινώσεις της Επιτροπής, στο πλαίσιο της διαβούλευσης, να είναι σαφείς και περιεκτικές και να περιλαμβάνουν όλες τις απαιτούμενες πληροφορίες που διευκολύνουν τις απαντήσεις, η φροντίδα ώστε τα ενδιαφερόμενα μέρη να έχουν την δυνατότητα να εκφράσουν τις απόψεις τους, η διασφάλιση επαρκούς δημοσιότητας, η προσαρμογή των μέσων επικοινωνίας στις ανάγκες του κοινού και η αξιοποίηση του Διαδικτύου, η πρόβλεψη επαρκούς χρόνου για το χρονικό προγραμματισμό και για την παραλαβή των απαντήσεων στις προσκλήσεις καθώς και των γραπτών συνεισφορών, η παροχή βεβαίωσης για την παραλαβή των συνεισφορών και η δημοσίευση των αποτελεσμάτων στο Διαδίκτυο.

Στο πλαίσιο της υλοποίησης των παραπάνω δεσμεύσεων, η Επιτροπή τα τελευταία χρόνια ενίσχυσε και διέυρυνε το ρόλο των θεσμοθετημένων συμβουλευτικών οργάνων όπως της BUSINESS EUROPE, της ETUC, της EΟΚΕ και της Επιτροπής των Περιφερειών (ΕΤΠ), ανέπτυξε ευρείες διαδικασίες διαβούλευσης με βάση έγγραφα διαβούλευσης όπως οι Πράσινες και Λευκές Βίβλοι και οι Ανακοινώσεις, και ενίσχυσε την πληροφόρηση και την επικοινωνία με την ευρύτερη κοινωνία των πολιτών στο Διαδίκτυο. Ως παραδείγματα¹¹ των πρωτοβουλιών της Επιτροπής μπορούν να αναφερθούν η υπηρεσία Europe Direct¹², η Υπηρεσία Προσανατολισμού για τους Πολίτες (Citizens Signpost Service)¹³, το δίκτυο Solvit¹⁴, οι ιστοσελίδες «Διάλογος με τους πολίτες» και «Διάλογος με τις επιχειρήσεις»¹⁵, ο ιστοχώρος «Η φωνή σας στην Ευρώπη» και η βάση δεδομένων "Consultation, the European Commission and Civil Society" (CONECCS)¹⁶.

Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στη διαμόρφωση των πολιτικών σε επίπεδο ΕΕ

Ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό της Ευρωπαϊκής οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών είναι ότι επιχειρεί να διαδραματίσει σε ευρωπαϊκή κλίμακα το ρόλο που διαδραματίζουν οι αντίστοιχες οργανώσεις σε εθνική κλίμακα. Στα μέσα που χρησιμοποιεί για να επηρεάσει τη λήψη των

A. Φερώνας

αποφάσεων σε Ευρωπαϊκό επίπεδο περιλαμβάνονται: (α) οι δημόσιες καμπάνιες/εκστρατείες, (β) οι άτυπες επαφές ή ad hoc διαβουλεύσεις με μεμονωμένα μέλη Ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων, (γ) η συνεργασία με Ευρωπαϊκούς θεσμούς στο πλαίσιο των ολοένα αυξανόμενων επιτροπών στις οποίες οι εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών διαδραματίζουν έναν συμβουλευτικό ρόλο, χωρίς ωστόσο να έχουν μια τακτική ή θεσμοθετημένη πρόσβαση, (δ) οι τακτικές θεσμοθετημένες επαφές με νομική βάση, όπως ο Ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος και (ε) οι θεσμοθετημένες επαφές μέσω ειδικών συμβουλευτικών οργάνων, όπως η ΕΟΚΕ.

Αναμφίβολα την ισχυρότερη επιρροή στη λήψη των αποφάσεων, από το σύνολο των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, διαθέτουν οι οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων (BUSINESS EUROPE, ETUC, CEEP), οι οποίες μετέφεραν τις εθνικές στρατηγικές επικοινωνίας τους σε μια θεσμοθετημένη διαπραγματευτική διαδικασία σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος, που από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης του Άμστερνταμ (1997), λειτουργεί σε μια οιοονεί συνταγματική βάση, αποτελεί στην ουσία μια συναινετική διαδικασία λήψης αποφάσεων και η σημασία του, ιδιαίτερα όσον αφορά τις εργασιακές σχέσεις, είναι αναμφισβήτητη (ΕΟΚΕ, 1999: 11). Περικλείει τις συζητήσεις, τις διαβουλεύσεις, τις διαπραγματεύσεις και τις κοινές ενέργειες που αναλαμβάνονται από τις οργανώσεις εκπροσώπησης των κοινωνικών εταίρων. Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος, που μπορεί να είναι διμερής ή τριμερής, συμπληρώνει τις εθνικές πρακτικές του κοινωνικού διαλόγου που υφίστανται στα περισσότερα κράτη μέλη και αποτελεί το κυριότερο όργανο μέσω του οποίου οι κοινωνικοί εταίροι συμβάλλουν στον καθορισμό των ευρωπαϊκών κοινωνικών προτύπων και διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στη διακυβέρνηση της Ένωσης. Συνιστά, ωστόσο, μια μεμονωμένη περίπτωση ενσωμάτωσης της κοινωνίας των πολιτών ως συναρμόδιου εταίρου στην Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση (Mittag, 2004:13).

Άλλο ένα σημαντικό παράδειγμα θεσμικής εκπροσώπησης της κοινωνίας των πολιτών σε Ευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ). Η ΕΟΚΕ αποτελεί μια από τις αρχικές μορφές εξευρωπαϊσμού της κοινωνίας των πολιτών, αφού η δημιουργία της προβλεπόταν από την ιδρυτική Συνθήκη της Ρώμης το 1958. Με τον τρόπο αυτό η Συνθήκη προσέφερε στις διάφορες ομάδες συμφερόντων πρόσβαση στην ευρωπαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων και κατέστησε την ΕΟΚΕ εκπρόσωπο της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών σε κοινοτικό επίπεδο. Κατά συνέπεια, η ΕΟΚΕ μπορεί να αναφέρεται στον ιδιαίτερο ρόλο της του εκπροσώπου της οργανωμένης κοινωνίας

των πολιτών τόσο λόγω της θεσμικής θέσης και αποστολής της όσο και λόγω των μελών της. Σύμφωνα με το άρθρο 257 της ΣΕΚ, η ΕΟΚΕ αποτελείται "από αντιπροσώπους των διαφόρων κλάδων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, κυρίως των παραγωγών, των γεωργών, των μεταφορέων, των εργαζομένων, των εμπόρων, των βιοτεχνών, των ελευθέρων επαγγελματιών και άλλων κατηγοριών γενικού συμφέροντος". Αυτή η αποκλειστικά παραδειγματική απαρίθμηση είναι σκόπιμα ανοιχτή και ανταποκρίνεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, στον εξελικτικό χαρακτήρα της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών. Τα μέλη της ΕΟΚΕ διορίζονται συνήθως από εθνικές οργανώσεις αλλά δεν δεσμεύονται να ακολουθήσουν τις εντολές αυτών των οργανώσεων. Αντίθετα, οφείλουν να σέβονται την υποχρέωσή τους να υπηρετούν το γενικό συμφέρον ("Τα μέλη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής ασκούν τα καθήκοντά τους με πλήρη ανεξαρτησία, προς το γενικό συμφέρον της Κοινότητας." Άρθρο 256, 3ο εδάφιο της ΣΕΚ).

Γενικότερα, η αποτελεσματικότητα της δράσης του πλήθους των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών που δραστηριοποιούνται σε ευρωπαϊκό επίπεδο εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, όπως, (α) το «ειδικό» βάρος κάθε οργάνωσης βάσει τόσο της επάρκειας πόρων που διαθέτει όσο και των οικονομικών συμφερόντων που εκπροσωπεί, (β) την πληροφόρηση που διαθέτει αλλά και τη νοοτροπία προγραμματισμού για την τεκμηριωμένη προώθηση των συμφερόντων τους, (γ) την αναζήτηση συμμαχιών σε διάφορα επίπεδα στο πλαίσιο της άτυπης διπλωματίας, που ενισχύσουν τη διαπραγματευτική ισχύ της οργάνωσης και (δ) την πρόσβαση και η σχέση με τις εθνικές διοικήσεις αλλά και τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα και πιο συγκεκριμένα με το λεγόμενο «θεσμικό τρίγωνο» της ΕΕ, δηλαδή την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της ΕΕ (Τριανταφύλλου, 2007).

Η πρωτοβουλιακή θέση της Επιτροπής στη νομοπαρασκευαστική διαδικασία την καθιστά αυτόματα σε πρωταρχικό στόχο των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, αφού η δυνατότητα ενσωμάτωσης –έστω και έμμεσα- αιτημάτων στη νομοθετική πρόταση της Επιτροπής αυξάνει τις πιθανότητες επιτυχίας. Η Επιτροπή ευνοεί την επαφή με τις οργανώσεις και υποστηρίζει την ανάπτυξή τους με τεχνικά και οικονομικά μέσα. Ασφαλώς δεν το κάνει αυτό για αλτρουιστικούς λόγους αλλά για να εξυπηρετήσει τα δικά της συμφέροντα. Πρώτον, οι επιμέρους οργανώσεις έχουν συχνά τη δυνατότητα πρόσβασης σε εξειδικευμένες πληροφορίες και τεχνογνωσία, τις οποίες εκμεταλλεύεται η Επιτροπή προκειμένου να βελτιώσει τη δράση της. Δεύτερον, η διαπραγματευτική θέση της ίδιας

A. Φερώνας

της Επιτροπής έναντι του Συμβουλίου ενισχύεται, όταν έχει ενσωματώσει στις προτάσεις της αιτήματα των ευρωπαϊκών οργανώσεων. Τρίτον, με αυτό το τρόπο ενισχύεται και ο βαθμός νομιμοποιητικής αποδοχής των πολιτικών προτάσεων της από την κοινωνία των πολιτών και τους υπόλοιπους ενδιαφερόμενους φορείς (Mittag, 2004:14). Άλλωστε, έχει ασκηθεί από πολλούς μελετητές έντονη κριτική στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την «ελιτιστική» της προσέγγιση και τη θεσμική φύση των σχέσεων της με την κοινωνία των πολιτών, που δυσχεραίνει την εμπέδωση μιας πραγματικής συμμετοχικής δημοκρατίας στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων στο επίπεδο της ΕΕ (Amstrong, 2001, 2002, Greenwood, 2004, Magnette, 2001). Από την άλλη πλευρά, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο είναι αδιαμφισβήτητα πιο δυσπρόσιτοι χώροι επιρροής. Στην πρώτη περίπτωση οι οργανώσεις επιχειρούν να επηρεάσουν τη λήψη των αποφάσεων μέσω άτυπων επαφών, είτε με τις πολιτικές ομάδες του ΕΚ είτε με τους ευρωβουλευτές μεμονωμένα, ενώ στη δεύτερη περίπτωση επιδιώκουν να επηρεάσουν κυρίως τις θέσεις που υιοθετούν οι εθνικές τους κυβερνήσεις κατά τις συνόδους (Τριανταφύλλου, 2007).

Η Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα

Η συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα

Η κοινωνία των πολιτών έχει καταστεί τα τελευταία χρόνια ένα ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα στους κόλπους των κοινωνικών επιστημόνων στην Ελλάδα. Ως κοινωνία πολιτών νοείται το σύνολο των συλλογικών φορέων που καταλαμβάνουν τον δημόσιο χώρο ο οποίος εκτείνεται, μεταφορικά μιλώντας, από το κατώφλι των νοικοκυριών μέχρι τις εισόδους των δημοσίων υπηρεσιών. Στην Ελλάδα σήμερα, μεταξύ των συλλογικών φορέων δια των οποίων πραγματώνεται η κοινωνία πολιτών, δεν περιλαμβάνεται η Εκκλησία, καθώς αυτή είναι οικονομικά και θεσμικά κατεξοχίτη εξαρτημένη από το κεντρικό κράτος, ούτε περιλαμβάνονται τα πολιτικά κόμματα, δεδομένου ότι και αυτά έχουν δημιουργήσει στενότερους δεσμούς με το κράτος. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, τα κόμματα κινούνται στο μεταίχμιο κράτους και κοινωνίας αρθρώνοντας και ιεραρχώντας τα αιτήματα της δεύτερης προς το πρώτο (Σωτηρόπουλος, 2007:2).

Σε γενικές γραμμές οι προσεγγίσεις των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων εντάσσονται στα θεωρητικά ρεύματα που παρουσιάστηκαν στην πρώτη ενότητα αυτού του κειμένου. Ο Βούλγαρης σε πρόσφατο άρθρο του¹⁷ συνοψίζει με περιεκτικό τρόπο την ελληνική συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών. Σημειώνει ότι το ενδιαφέρον των Ελλήνων επιστημόνων για την κοινωνία των πολιτών εκπορεύεται είτε από την πολιτική τους αγωνία για την πορεία του εκσυγχρονισμού και των μεταρρυθμίσεων στη χώρα μας (Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση), είτε από τις επιστημονικές τους αναζητήσεις για το ρόλο των ΜΚΟ και των εθελοντικών οργανώσεων (Παναγιωτοπούλου, 2003), την ενδυνάμωση των εναλλακτικών κοινωνικών κινημάτων (Μποτετζάγιας, 2006) και την ανάπτυξη της υπερεθνικής κοινωνίας των πολιτών (Σκλιας και Χουλιάρας, 2002). Υποστηρίζει ότι οι προσεγγίσεις αυτές, που στις περισσότερες περιπτώσεις υιοθετούν μια «τοκβιλιανή» εκδοχή που επιδιώκει να υπολογίσει ποσοτικά την εξέλιξη του «συναιτερίζεσθαι» στη σημερινή Ελλάδα, διαφοροποιούνται ως προς δύο κριτήρια: (α) από το αν αντιμετωπίζουν τη σχέση της κοινωνίας των πολιτών με το κράτος ως παιχνίδι «μηδενικού αθροίσματος» και (β) από το αν υιοθετούν μια μονοδιάστατα θετική και ιδεαλιστική ή μια «ρεαλιστική» αντίληψη για την κοινωνία των πολιτών.

Σε σχέση με τα δύο αυτά κριτήρια ο Βούλγαρης στη συνέχεια επιχειρεί μια ταξινόμηση των επιμέρους προσεγγίσεων. Σύμφωνα με την ταξινόμηση αυτή, ο Μουζέλης υπογραμμίζει την ανάγκη ένταξης της κοινωνίας των πολιτών μέσα από μια συνολική θεώρηση των βασικών θεσμικών σφαιρών (οικονομική, πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική κλπ.) και την αλληλεπίδραση των διαφορετικών αξιών που διέπουν την κάθε μια από αυτές (Μουζέλης, 2002.:13,14), ενώ παράλληλα υιοθετεί μια αρνητική στάση απέναντι στο κράτος και τα κόμματα καταλήγοντας στην υιοθέτηση μιας σχέσης «μηδενικού αθροίσματος» μεταξύ κράτους, κομμάτων και κοινωνίας των πολιτών (Μουζέλης και Παγουλάτος, 2003). Ο Μποτετζάγιας (2006), αναλύοντας το ρόλο των περιβαλλοντικών οργανώσεων, συμμερίζει την ίδια αρνητική στάση απέναντι στο κράτος και τα κόμματα από τη σκοπιά όμως των εναλλακτικών κοινωνικών κινημάτων. Η Παναγιωτοπούλου (2003) και ο Λιοναράκης (2001) επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο μέγεθος και τη σημασία των ΜΚΟ και των εθελοντικών οργανώσεων για την κοινωνία των πολιτών. Ο Σωτηρόπουλος (2004) αναδεικνύει το ρόλο και τη σημασία της άτυπης ή ανεπίσημης κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα, απορρίπτοντας τη σχέση «μηδενικού αθροίσματος» και υιοθετώντας κριτική στάση απέναντι σε μια μονοσήμαντα θετική αξιολόγηση της κοινωνίας των πολιτών. Τέλος, οι Μακρυδημήτρης και Δημη-

τράκος πρεσβεύουν μια «κανονιστική» αντίληψη της κοινωνίας των πολιτών ως χώρου καλλιέργειας της ελευθερίας και της εμπιστοσύνης.

Συνολικά, ο Βούλγαρης ασκεί κριτική (α) στην αναπαραγωγή του στερεοτύπου περί αδύναμης και ατροφικής κοινωνίας των πολιτών και (β) στην επικράτηση μιας αντι-κρατικής και αντικομματικής αντίληψης, που κατά κανόνα υιοθετείται στο πλαίσιο της κυρίαρχης επιστημονικής και πολιτικής συζήτησης στην Ελλάδα. Ο ίδιος, υπό το πρίσμα μιας γκραμισιανής οπτικής, αντιτάσσει μια νέα θεώρηση της κοινωνίας των πολιτών που θα βασίζεται στην «εσωτερική αντίφαση μεταξύ υψηλής ιδιοποιητικής και αποκλειούσας ισχύος και ισχνής δημοκρατικής γενίκευσης». «Αυτή η κοινωνία των πολιτών έχει ικανές δυνάμεις να αιχμαλωτίζει τις δημόσιες λειτουργίες και πόρους κατά τρόπο διαφορετικό, αν όχι αντίστροφο από εκείνον του σχήματος των πελατειακών σχέσεων και την ικανότητα να πρωτοπορεί και να αναπληρώνει σε ορισμένες καταστάσεις τις ανεπάρκειες του κράτους» (Βούλγαρης, 2006:32,33).

Η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα

Η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα έχει μια μακρά και περιπετειώδη παράδοση. Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών έχουν παίξει ιστορικά έναν σημαντικό ρόλο, αρχικά κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1821-1827) και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όταν οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, εθνικιστικού, φιλανθρωπικού, εκπαιδευτικού και εκκλησιαστικού χαρακτήρα συμμετείχαν στην προσπάθεια της σύγχρονης Ελλάδας να επεκτείνει τα σύνορά της στη Βαλκανική Χερσόνησο, στις περιοχές που κατοικούνταν από ελληνόφωνους και/ή χριστιανικούς πληθυσμούς. Ενώ η κοινοβουλευτική δημοκρατία και η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών βάδιζαν παράλληλα κατά τον 19ο αιώνα, κατά τον 20ο αιώνα η δημοκρατική παράδοση διακόπηκε από τον εμφύλιο πόλεμο (1946-1949), που ακολούθησε τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και από τις σποραδικές παρεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. Η τελευταία τέτοιου είδους παρέμβαση σημειώθηκε το 1967 και οδήγησε στην επτάχρονη δικτατορία (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 19).

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο διάφορες οργανώσεις και ομάδες λειτούργησαν υπό την κηδεμονία του κρατικού μηχανισμού, που κατά το μεγαλύτερο διάστημα μεταξύ του τέλους του εμφυλίου (1949) και της δικτατορίας (1967) βρισκόταν στα χέρια μιας συντηρητικής πολιτικής ελίτ.

Τα κόμματα και οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών της αριστεράς βρίσκονταν υπό τον στενό έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια της δικτατορίας εκδιώχθηκαν στο σύνολό τους. Την περίοδο αυτή (1967-74) αναπτύχθηκαν οργανώσεις αντίστασης από φοιτητές, διανοούμενους και αριστερούς ακτιβιστές (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 19).

Από τη μεταπολίτευση (1974) και μετά η δημοκρατία σταθεροποιήθηκε και κοινωνία των πολιτών αναπτύχθηκε σε πρωτόγνωρο βαθμό. Την περίοδο αυτή παρατηρείται ποσοτική αύξηση και ενδυνάμωση των φορέων της κοινωνίας των πολιτών. Η τάση αυτή συνδέθηκε στενά με το ρόλο του κράτους και τον τρόπο διανομής δημοσίων οικονομικών πόρων. Κάποιοι κλάδοι/ τομείς της κοινωνίας των πολιτών συγκροτήθηκαν, διαμορφώθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν, σχεδόν αποκλειστικά, από το κράτος (π.χ. συνδικαλισμός, φεμινισμός) (Παναγιωτίδου, 2002).

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 σημειώνεται έντονη ποσοτική αύξηση των οργανώσεων με περισσότερο αυτόνομο τρόπο από τον κρατικό εναγκαλισμό (π.χ. περιβάλλον, κοινωνική φροντίδα). Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 παρατηρείται και ποιοτική διαφορά στη σύνθεση και τον τρόπο λειτουργίας των μη κυβερνητικών, μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Η τάση μείωσης συμμετοχής των πολιτών σε κομματικές οργανώσεις, καθώς και η μεγαλύτερη ικανότητα αυτο-οργάνωσης κοινωνικών συμφερόντων και ενδιαφερόντων, είχαν ως αποτέλεσμα την αισθητή ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών. Επίσης, στα τέλη της δεκαετίας του '90 διαφαίνεται η κρατική αναγνώριση για το ρόλο των φορέων της κοινωνίας των πολιτών, διακηρύσσεται η κυβερνητική διάθεση συνεταιριστικής συνεργασίας και οι σχέσεις κράτους και μη κυβερνητικών οργανώσεων θεσμοθετούνται (Παναγιωτίδου, 2002). Ωστόσο, η πραγματικότητα είναι ότι η εθελοντική συμμετοχή των Ελλήνων πολιτών σε οργανώσεις και σωματεία είναι η χαμηλότερη των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Πολυζωίδης 2006:130). Ελπιδοφόρο, όμως, είναι ότι η χώρα μας κατατάσσεται στα υψηλότερα ποσοστά «κοινωνικών επαφών» μεταξύ των πολιτών (Παναγιωτίδου, 2002).

Συμπερασματικά, η Ελλάδα, συγκρινόμενη με άλλες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες με παραδοσιακά ισχυρή κοινωνία πολιτών, έχει μια σαφώς λιγότερο αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών, τόσο όσον αφορά την ποσοτική διάσταση όσο και την τυπική/θεσμική συγκρότησή της (Αφουξενίδης, 2004). Χαρακτηρίζεται επίσης από χαμηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου και εμπιστοσύνης (Αφουξενίδης 2004 και 2006, Δεμερτζής 2006, Καζάκος 2006, Παρακευόπουλος 2006). Η υπανάπτυξη της κοινωνίας

A. Φερώνας

των πολιτών στην Ελλάδα έχει αποδοθεί στην εξάρτησή της από το διογκωμένο ελληνικό κράτος (Τσουκαλάς 1986, Sotiropoulos 1993, Διαμαντούρος 2000), στην επικράτηση των πελατειακών σχέσεων (Μουζέλης 1977, Τσουκαλάς 1977, Σωτηρόπουλος 2001), στην ύπαρξη ισχυρών πολιτικών κομμάτων (Σπουρδαλάκης 1998, Βούλγαρης 2001, Nicolacopoulos 2005, Lyrintzis 2005) και στην εξάρτηση ορισμένων συνδικάτων από το κράτος (Μαυρογορδάτος 1988).

Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, παρότι οι εμπειρικές έρευνες για την χώρα μας είναι ελάχιστες, υπάρχουν αποδείξεις για την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών τα τελευταία χρόνια. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζεται «η άποψη ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι ατροφική δεν ισχύει εντελώς ή δεν ισχύει πλέον» (Σωτηρόπουλος, 2007:8). Είναι γεγονός ότι παρουσιάζεται μία αριθμητική αύξηση διαφόρων φορέων και οργανώσεων που διεκδικούν χρηματοδότηση από εθνικά και υπερεθνικά κονδύλια και που σχετίζονται με όλο το φάσμα των υπηρεσιών που συνδέονται με τις ΜΚΟ (Αφουξενίδης, 2004, 2006), χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό ή το μέγεθος αυτών των οργανώσεων¹⁸. Από τις οργανώσεις αυτές, τα συνδικάτα, τα αθλητικά σωματεία και οι πολιτιστικοί σύλλογοι φαίνεται να συγκεντρώνουν τα περισσότερα μέλη (Παναγιωτοπούλου 2003, Πολυζωίδης 2006).

Τα χαρακτηριστικά και ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα¹⁹, η μελέτη της δομής της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα αποκαλύπτει μια διάχυτη απάθεια και μια έλλειψη «πολιτικής συμμετοχής» (civic engagement) μεταξύ των πολιτών (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 34). Η πλειοψηφία των Ελλήνων δεν συμμετέχουν σε μη κομματικές πολιτικές δραστηριότητες, ούτε συμμετέχουν σε εθελοντική εργασία, με εξαίρεση τους Ολυμπιακούς αγώνες του 2004 (Παναγιωτοπούλου, 2003). Ο βαθμός δέσμευσης των πολιτών όσον αφορά το χρόνο και την επένδυση που είναι διατεθειμένοι να κάνουν σε τέτοιου είδους διαδικασίες είναι αποθαρρυντικός. Επιπλέον η επιρροή της κοινωνίας των πολιτών στη διακυβέρνηση και ευρύτερα στην κοινωνία στην Ελλάδα αξιολογείται συνολικά ως ασθενής, όχι μόνο όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών ή την άσκηση πίεσης, αλλά και όσον αφορά το ρόλο της ως φορέα ελέγχου του κράτους και του ιδιωτικού το-

μέα (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 65). Η κοινωνία των πολιτών έχει επίσης περιορισμένο ρόλο στην ενδυνάμωση των πολιτών και την παροχή των υπηρεσιών. Όσον αφορά το τελευταίο, κυρίαρχο ρόλο έχει το κράτος με την τοπική αυτοδιοίκηση και την εκκλησία να ακολουθούν (Μακρουδημήτρης 1999).

Από την άλλη πλευρά συγκεκριμένες κοινωνικές οργανώσεις, όπως τα συνδικάτα και οι επαγγελματικές ενώσεις, είναι σχετικά ισχυρές. Είναι γνωστό ότι μετά τη μεταπολίτευση τα ισχυρότερα τμήματα της κοινωνίας πολιτών ήταν τα συνδικάτα του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΑΔΕΔΥ, ΟΜΕ-ΟΤΕ, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, ΟΣΠΑ, κ.ά.). Αυτά είχαν αποκτήσει την ισχύ τους λόγω της συγκριτικά μεγάλης οργανωσιακής πυκνότητάς τους και της διοικητικής και οικονομικής εξάρτησής τους από τον κρατικό μηχανισμό. Η εξάρτηση αυτή συνδυάστηκε με την εκτεταμένη διείσδυση των κομμάτων στη συνδικαλιστική ιεραρχία. Αποτελούν την εξαίρεση στον κανόνα των ανίσχυρων συνδικάτων, η εξέλιξη των οποίων έχει επηρεαστεί από τη μακροχρόνια επιτήρηση και τον έλεγχο της συνδικαλιστικής δραστηριότητας «από τα πάνω», κατά το πρότυπο ενός ιδιόρρυθμου κρατικού κορπορατισμού και έχουν καταφέρει επανειλημμένα να ανατρέψουν νέες πολιτικές που επηρεάζουν αρνητικά τις συνθήκες εργασίας, τα ασφαλιστικά τους δικαιώματα και το ύψος των μισθών τους. (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006:23).

Οργανωμένους ισχυρούς θύλακες της κοινωνίας πολιτών αποτελούν, για ιστορικούς λόγους, και οι επαγγελματικές ενώσεις των ελευθέρων επαγγελματιών (δικηγόρων, γιατρών, μηχανικών). Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα υπερ-εκπροσωπούνται εδώ και δεκαετίες τόσο μεταξύ των βουλευτών όσο και μεταξύ των υπουργών, ανεξάρτητα από το ποια κυβέρνηση είναι στην εξουσία. Τα ασφαλιστικά τους ταμεία έχουν ιδιαίτερο καθεστώς και μερικά από αυτά έχουν κατά καιρούς ωφεληθεί από πολύ ευνοϊκές ρυθμίσεις (π.χ., από φόρους υπέρ τρίτων) που επιβαρύνουν τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Αποτελούν ισχυρούς συλλογικούς φορείς δράσης εξαιτίας της ικανότητάς τους να συστρατεύουν μεγάλο αριθμό ατόμων για την επίτευξη των στόχων τους και να ασκούν ισχυρή επιρροή στην κυβέρνηση και το Κοινοβούλιο (η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών είναι επαγγελματίες προερχόμενοι από τα παραπάνω επαγγέλματα) (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006:24).

Εκτός από τις παραδοσιακά ισχυρές οργανώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται λόγος και για ενδείξεις ενδυνάμωσης στη χώρα μας του ρόλου διαφόρων ειδών ή κατηγοριών εθελοντικών οργανώσεων. Η εμπειρική έρευνα έχει αποδείξει ότι τέτοιου είδους οργανώσεις έχουν

A. Φερώνας

αποκτήσει αναγνωρισιμότητα και μπορούν κατά διαστήματα να παρεμβαίνουν στην «ατζέντα» των μέτρων δημόσιας πολιτικής του ενδιαφέροντός τους, χωρίς βέβαια να τη διαμορφώνουν. Έτσι, ο Αφουξενίδης (2006) αναδεικνύει το ρόλο και τη δυναμική των περιβαλλοντικών οργανώσεων που σταδιακά αποκτούν αναγνωρισιμότητα και προσελκύουν μεγάλο αριθμό μελών και υποστηρικτών καθώς και των οργανώσεων που ασχολούνται με τα προβλήματα της ένταξης των μεταναστών. Ο Πολυζωίδης (2006) αναφέρεται στο ρόλο των οργανώσεων στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας (ηλικιωμένοι, ΑμεΑ κλπ), οι οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν ανοίξει διαύλους επικοινωνίας και συνεργασίας με το κράτος και που χωρίς να διαμορφώνουν τη σχετική «ατζέντα» δημόσιας πολιτικής, η παρουσία τους λαμβάνεται υπόψη κατά τη χάραξη μέτρων πολιτικής. Τέλος, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, δραστηριοποιούνται τα τελευταία χρόνια, δραστηριοποιούνται μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), οι οποίες – συχνά σε στενή συνεργασία με το Υπουργείο Εξωτερικών – πραγματοποιούν σχέδια ανθρωπιστικής βοήθειας και κατασκευής υποδομών στο εξωτερικό και εκ των πραγμάτων, ορισμένες από αυτές καταλήγουν να «ασκούν» εξωτερική πολιτική τουλάχιστον στο επίπεδο της εφαρμογής της εκάστοτε εθνικής πολιτικής. (Φραγκονικολόπουλος 2003, Σκλιάς 2004).

Τέλος, δεν πρέπει να παραλειφθεί η σημασία και ο ρόλος των άτυπων συλλογικών δράσεων (Σωτηρόπουλος (2004). Αυτές εμφανίζονται με τη μορφή άτυπων συσσωματώσεων και ανεπίσημων αλληλεπιδράσεων μεταξύ μεμονωμένων πολιτών, μικρών ομάδων πρωτοβουλίας, περιοδικών συναντήσεων και συζητήσεων σε κλειστούς ή υπαίθριους δημόσιους χώρους, καθώς και με τη δημιουργία δικτύων, που διευκολύνθηκε χάρη στην εξάπλωση χρήσης του Ίντερνετ. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σωτηρόπουλος (2004) *«η άτυπη κοινωνία πολιτών βρίσκεται εκεί όπου συναντώνται πολίτες, περιοδικά αλλά με μη κατευθυνόμενο «εκ των άνω» (από το κράτος ή κάποιο κόμμα) τρόπο, και συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα»*. Στον τόμο με τίτλο *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών* που επιμελήθηκε ο ίδιος καταγράφονται πολλές τέτοιες εκδηλώσεις της «άγνωστης» κοινωνίας των πολιτών, όπως οι κοινωνικές πρακτικές στις οποίες αναφέρεται ο Ν. Στυλιανίδης ή οι συσσωματώσεις δράσεων τις οποίες παρουσιάζει ο Γ. Κάλλας ή οι λιγότερο τυποποιημένες μορφές της κοινωνικής προσφοράς και αλληλεγγύης για τις οποίες μιλά ο Β. Βουτσάκης. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρονται το κίνημα εναντίον της παγκοσμιοποίησης, ογκώδης διαδήλωση του οποίου έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη, τον Ιούνιο του 2003, με αφορμή τη διάσκεψη κορυφής της

Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και στην Αθήνα το Μάιο του 2006, με αφορμή το 4ο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ, οι περιοδικές κινητοποιήσεις αγροτών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, ή οι πρωτοβουλίες και κινήσεις των πανεπιστημιακών υπέρ της μεταρρύθμισης του δημόσιου πανεπιστημίου στις αρχές του 2007 (Σωτηρόπουλος, 2007:5). Υποστηρίζεται ότι ανεξάρτητα από το πόσο εκτεταμένες είναι οι αφανείς όψεις της κοινωνίας πολιτών, συμβάλουν στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Άρα η ερμηνεία της ατροφικής κοινωνίας πολιτών που καταγράφει μόνο επίσημες συλλογικές εκδηλώσεις ίσως υποτιμά ένα αφανές υπόστρωμα συλλογικών δράσεων, μια αφανή κοινωνία πολιτών η δράση της οποίας δεν έχει λάβει κανένα επίσημο χρίσμα, αλλά είναι σημαντική (Σωτηρόπουλος, 2007:6).

Σημειώσεις

1. Για μια ανασκόπηση της ιστορίας της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών βλ. J. Ehremberg, *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, 1999.
2. Jensen M.N. (2006), "Concepts and conceptions of civil society", στο *Journal of Civil Society*, τομ. 2, τευχ. 1.
3. Elderly D.E.(ed.) (2000), *Essential Civil Society Reader. Classic essays in the American Civil Society Reader*, Rowman and Littlefield Publishers, New York.
4. Putnam R. (1993), *Making Democracy Work: Civic Institutions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, Putnam, R. (2000), *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, New York: Touchstone. Coleman, J. S. (1988), "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94: Supplement S95-S120.
5. Για μια επισκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας βλ. Eisele G. (2005): "European civil society": A glance at recent literature", *Nachwuchsgruppe Euro- paicshs Zivilgesellschaft*.
6. Λόγω της αντιπροσωπευτικότητάς τους, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και οι ομοσπονδίες εργοδοτών διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο. Η συνθήκη ΕΚ προβλέπει, για παράδειγμα, ότι η Επιτροπή πρέπει να διεξάγει διαβουλεύσεις με τους εργοδότες και τους εργαζομένους κατά την προετοιμασία προτάσεων, ιδίως στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Υπό ορισμένους όρους μπορούν

A. Φερώνας

να συνάψουν δεσμευτικές συμφωνίες οι οποίες στη συνέχεια να μετατραπούν σε κοινοτική νομοθεσία (στο πλαίσιο του κοινωνικού διαλόγου).

7. Η περιγραφή αυτή συνδέεται με την ανάλυση που περιλαμβάνεται στη γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με τίτλο "Ο ρόλος και η συμβολή της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση" (ΕΕ C 329, 17 Νοεμβρίου 1999, σ. 30

8. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2001). *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση. Μια Λευκή Βίβλος*, COM(2001) 428 τελικό, Βρυξέλλες.

9. «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία του συνέρχεσθαι ειρηνικά και στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι σε όλα τα επίπεδα, ιδίως στον πολιτικό και στον συνδικαλιστικό τομέα καθώς και στους τομείς που αναφέρονται στον πολίτη (...)».

10. European Commission (2002), Communication from the Commission. Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission, COM(2002) 704 final, Brussels.

11. Για περισσότερες πληροφορίες: <http://ec.europa.eu/civil-society/accueil-en.htm>

12. η κεντρική υπηρεσία Europe Direct, η οποία είναι προσπελάσιμη και τηλεφωνικά και μέσω του Διαδικτύου, και απαντά σε μεγάλο αριθμό αιτημάτων για ενημέρωση γενικής φύσης

13. Παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματα των πολιτών και με τα προβλήματα που προκύπτουν στην εσωτερική αγορά. Οι χρήστες μπορούν να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε από τις έντεκα επίσημες γλώσσες της Ένωσης, και οι εμπειρογνώμονες που είναι επιφορτισμένοι με τη διεκπεραίωση των ερωτημάτων πρέπει να απαντήσουν εντός τριών εργάσιμων ημερών.

14. Απευθύνεται ειδικά στις επιχειρήσεις και είναι αρμόδιο για τη διεκπεραίωση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις στην ενιαία αγορά.

15. Παρέχουν πρόσβαση σε πληροφορίες που αφορούν τα δικαιώματα του ατόμου και των επιχειρήσεων μέσα στην εσωτερική αγορά και παράλληλα βοηθούν στην επίλυση των προβλημάτων

16. Παρέχει πληροφορίες για τις επιτροπές και για τα άλλα πλαίσια διαβούλευσης που χρησιμοποιεί η Επιτροπή για να λάβει τη γνώμη της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών κατά τρόπο επίσημο ή διαρθρωμένο. Στην ιστοσελίδα CONECCS του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μπορεί να βρει επίσης πληροφορίες για οργανώσεις μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα της κοινωνίας των πολιτών.

17. Βούλγαρης Γ. (2006), «Κράτος και κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τευχ. 28, Αθήνα, σελ. 5-33.

18. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Ν.Λιοναράκης, Πρόεδρος της Επιτρο-

πής του ΥΠΕΞ για τις ΜΚΟ, έχει καταγράψει συνολικά πάνω από 30 χιλιάδες οργανώσεις. Από την άλλη μεριά η Ένωση των Πολιτών για την Παρέμβαση σε σχετική της έρευνα (1999) κατέγραψε 2.400 ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας (<http://www.paremnasi.gr>). Ο συνολικός αριθμός μελών, φίλων και εθελοντών είναι επίσης απροσδιόριστος εφόσον ούτε οι ίδιες οι ΜΚΟ έχουν ακριβή στοιχεία.

19. Sotiropoulos D, Karamagioli E. (2006), *Greek Civil Society: The Long Road to Maturity*, Civicus Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece, Athens.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αφουξενίδης, Α., «Κοινωνικό κεφάλαιο και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα», *Κοινωνία Πολιτών*, τεύχος 10, 2004, σελ. 60-65.
- Αφουξενίδης, Α., «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 163-178.
- Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001.
- Βούλγαρης Γ., «Κράτος και κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 28, 2006, σελ. 5-33.
- Βουτσάκης Β., «Η άγνωστη κοινωνία πολιτών: Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Δεμερτζής, Ν., «Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 39-67
- Δημητράκος Δ., «Η Ιδέα της Κοινωνίας των Πολιτών», στο Μακρυδημήτρης Αντ. (επιμ.), *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002, σελ. 19-32.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση. Μια Λευκή Βίβλος*, COM(2001) 428 τελικό, Βρυξέλλες, 2001.
- Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ), «Ο ρόλος και η συμβολή της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση», Βρυξέλλες, ΕΕ C 329, 1999.

Α. Φερώνας

- Καζάκος, Π., «Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις. Η ελληνική εμπειρία», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 107-138.
- Κάλλας, Γ., «Μια εμπειρική μελέτη της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα» στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Κονιόρδος, Σ., «Εισαγωγικό: Κοινωνικό Κεφάλαιο και Κοινωνία των Πολιτών», Αθήνα: *Κοινωνία των Πολιτών*, τεύχος 10, 2004.
- Λιοναράκης, Ν., *Οι συνέπειες του «γατόσκυλου». Κοινωνική πολυπλοκότητα και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.
- Μακρυδημήτρης, Α., *Διοίκηση και Κοινωνία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.
- Μακρυδημήτρης, Α., *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002.
- Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σύγχρονη Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988.
- Μποτετζάγιας, Ι.Α., «ΜΚΟ και κοινωνία πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 27, 2006, σελ. 71-95.
- Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας». Στο Κοντογιώργης Γ. (επιμ.) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 1977, σελ. 113-150.
- Μουζέλης, Ν., «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Μακρυδημήτρης, Α. (επιμ.) *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002, σελ. 11-18.
- Μουζέλης, Ν. και Παγουλάτος, Ν. (2003), «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 22, 2003, σελ. 5-29.
- Παναγιωτίδου Ειρ., «Πού, Πότε και Γιατί αναπτύσσεται η Κοινωνία των Πολιτών», Αθήνα: *Κοινωνία των Πολιτών*, τεύχος 8, 2002.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ., «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός». Στο *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Ερευνες-Δημοσκοπήσεις*, επιμέλεια Χριστόφορος Βερναρδάκης, V-PRC και Αντ. Λιβάνης, Αθήνα, 2003, σελ. 111-148.
- Παρασκευόπουλος, Χ., «Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 69-105.
- Πολυζωΐδης, Π., *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.

Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της

- Σκλιάς, Π. και Χουλιάρης, Α. (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
- Σκλιάς, Π., «Οι μη κρατικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα της διεθνούς αναπτυξιακής συνεργασίας», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τεύχος 18, 2004, σελ. 97-109.
- Σωτηρόπουλος, Δ., (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ., «Η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός Αθήνα, 2004.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης, (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κράτος-κόμμα-κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, 1988.
- Στυλιανίδης Ν., στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Ποταμός, Αθήνα, 2001.
- Σωτηρόπουλος, Δ., (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ., «Η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος Δ., «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία πολιτών», Ανακοίνωση στο Συνέδριο προς τιμήν του Δ. Θ. Τσάτσου με θέμα *Κρίση του Πολιτικού Συστήματος; Προκλήσεις και Προοπτικές*», 14 Μαρτίου 2007, Αθήνα, Ινστιτούτο Γκαίτε.
- Τριανταφύλλου Θ., *Ο ρόλος των ομάδων πίεσης-συμφερόντων (lobbies) στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, ΕΚΕΜ, Κείμενα Ενημέρωσης, Αθήνα, 2007.
- Τσουκαλάς, Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα». Στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμέλεια Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, Εξάντας, Αθήνα, 1977, σελ. 75-112.
- Φραγκονικολόπουλος, Χρ., «Μη-κυβερνητικές οργανώσεις και ελληνική εξωτερική πολιτική». Στο Τσάκωνας Π (επιμ.) *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική. Μια συνολική προσέγγιση*, τόμος Β', Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2003, σελ. 421-462.

Ξενόγλωσση

- Alexander J., (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, Sage, London, 1988.
- Amstrong K., "Civil Society and the White Paper – Bridging or Jumping the Gaps?", Paper presented at the Symposium *Mountain or Molehill? A Critical Appraisal of the Commission White Paper on Governance*, 2001.
- De La Porte, C. and Nanz, P., "OMC – A Deliberative Democratic Mode of Governance? The Cases of Employment and Pensions", paper presented at the 2nd ESPAnet annual Conference *Changing European Societies – The Role of Social Policy*, 2003a.
- Greenwood J., "The search for input legitimacy through organized civil society in the EU", *Transnational Associations* (2), 2004, pp. 145-155.
- European Commission, *Communication from the Commission. Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission*, COM(2002) 704 final, Brussels, 2002.
- Eisele G., "European civil society": A glance at recent literature", *Nachwuchsgruppe Europäische Zivilgesellschaft*, 2005.
- Ehremberg J., *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, 1999.
- Jensen M.N., "Concepts and conceptions of civil society", στο *Journal of Civil Society*, 2(1), 2006.
- Elderly D.E., (ed.), *Essential Civil Society Reader. Classic essays in the American Civil Society Reader*, Rowman and Littlefield Publishers, New York, 2000.
- Lyrantzis, Christos, "The Changing Party System: Stable Democracy, Contested 'Modernization'", *West European Politics*, 28 (2), 2005, pp.: 242-259.
- Magnette P., "European Governance and Civic Participation: Can the European Union be politicized?", *Jean Monnet Working Paper* 6/01, 2001.
- Mittag J., *Civil Society and European Integration: New democratic forces in the European Union?*, Paper for the Conference: Interest groups in the 21st century in France and Europe, Paris 24-25 September 2004.
- Nicolacopoulos, Ilias, "Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New Issues", *West European Politics*, 28 (2), 2005, pp. 260-278.
- Putnam R., *Making Democracy Work: Civic Institutions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Putnam, R., *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, Touchstone, New York, 2000.

Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της

- Coleman, J. S., "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94: Supplement S95-S120, 1988.
- Reichardt S., "Civil society. A concept for comparative historical research", in Zimmer A. and Priller E. (eds.) *Future of Civil Society*, Wiesbaden, 2004.
- Sotiropoulos D, Karamagioli E., *Greek Civil Society: The Long Road to Maturity*, Civicus Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece, Athens, 2006.
- White G., "Civil society, democratization and Development: clearing the analytical background, in Burnell P. and Calvert P. (eds.) *Civil Society in Democratization*, Frank Cass, London, 2004, pp. 6-21.